

JAROSLAV HRICAK

Az Ukrajna, Lengyelország, Fehéroroszország és Litvánia által létrehozandó közös tankönyv előkészületei és kiadása - ukrán szemszögből

A mai kelet-közép-európai térséget vizsgálva legtöbbször döntő fontosságúnak tartják a régióbeli különböző történelmi örökségek szerepét a posztkommunista gazdasági, politikai és kulturális fejlődés alakulásában. Ehhez elengedhetetlen a nemzeti múlt kritikus szemmel történő újraértékelése. A kihívásnak eleget téve kelet-európai és észak-amerikai történészek egy csoportja 1992-ben meglehetősen nagyigényű projektbe kezdett, mégpedig négy posztkommunista ország - Fehéroroszország, Litvánia, Lengyelország és Ukrajna - történelmének újraírásába. A kiindulópont az volt, hogy ezen országok történelme különösen gazdag hagyománnyal rendelkezik a demokrácia terén. Ez a gazdagság sokak szerint annak köszönhető, hogy a négy államnak közös történelmi öröksége a Rzeczpospolita, vagyis az újkori lengyel-litván állam hagyatéka, melyet néhány történész egy újonnan felbukkanó demokratikus rend, vallási tolerancia stb. példájának tekintett.

A projekt gondolatát áthatotta a kommunizmus bukása utáni optimizmus. Más elképzelések mellett létezett a régi Kelet-Közép-Európáról alkotott felfogás is, melyet a híres lengyel történész, Oskar Halecki dolgozott ki a két világháború között. Halecki nem értett egyet azzal a szokással, amely úgy beszélt a nyugati civilizációról, hogy közben nem vette figyelembe a kontinens keleti felét. Szerinte ez a térség fontos szerepet játszott Európa és Ázsia civilizációs különbségeinek áthidalásában. A különbségtétel alapjául szolgáló fő kérdés a szabadság és hatalom, valamint anarchia és nihilizmus közötti egyensúly. Így ahelyett, hogy Európát kétfelé, egy nyugati (katolikus) és egy keleti (ortodox) részre osztaná, bevezette a négy részre tagolás gondolatát: nyugat, nyugat-közép, kelet-közép, kelet.

Halecki azokat a független államokat tekintette a kelet-közép-európai régió részének, melyeket nyugaton Skandinávia, Németország, Olaszország, keleten pedig a Szovjetunió határolt. Régióinkban hajdan ez Lengyelországot és a Kijevi Ruszt jelentette, később a Lengyel-Litván Nemzetközösséget. Halecki szerint Lengyelország pozíciója a legfontosabb, mivel a múltban, a Rzeczpospolita idején ő volt a föderáció központja, mely majdnem az egész kelet-közép-európai térségre kiterjedt. Történelmileg három állam - Litvánia, Lettország és Észtország - tartozik teljes egészében Kelet-Közép-Európához. Fehéroroszországot és Ukrajnát tekintve Halecki három lehetőséget vázolt fel: függés Oroszországtól, függetlenség-ebben az esetben Kelet-Európához tartozna - és végül, történelmi kötődésekre hivatkozva, befogadás Kelet-Közép-Európába.

Ezen előfeltevéseknek megfelelően a projekt fő célja az volt, hogy bemutassa a négy állam nemzeti történelmét - külön hangsúlyt fektetve politikai életük és nemzeti kultúrájuk demokratikus tradícióinak fejlődésére és megőrzésére -, valamint a négy nép együttműködésének számos példáját. A szerzők arra törekedtek, hogy a szöveg ne legyen túlhalmozva adatokkal, hanem inkább segítse az olvasót a négy ország politikai, kulturális és gazdasági történelme főbb irányvonalainak megértésében. Tehát azokat a tendenciákat részesítették előnyben, amelyek hosszú távon működnek, a rövid távú perspektívákkal szemben. A projekt kezdeményezői feltételezték, hogy a történelem ilyenfajta leírása nemcsak tudományos, hanem oktatási célokot is ki fog elégíteni. A tankönyv a demokráciát nem elvont fogalomként tanítaná, hanem mint amelyet közvetlenül a négy állam történelmi örökségéből lehet levezetni, és így könnyebben érthető az állampolgárok számára. A közös történelmi örökség gondolata elősegítené, hogy a négy ország lakossága közelebb kerüljön egymáshoz, valamint azt, hogy újraéledjen a kelet-közép-európai régió fogalma sajátos kulturális és politikai hagyományaival.

A vállalkozásnak nem az volt a célja, hogy hagyományos gimnáziumi tankönyvet hozzon létre. Inkább olyan első lépésnek tekintették, melynek során szövegek keletkeznek, amelyeket belátható időn belül egy teljesen új tankönyvtípus létrehozásához kívánnak felhasználni. Ezért első számú célcsoportjuk a történelemtanárok, tágabb értelemben olyan átlagértelmiségiek, akik változásokat tudnának kezdeményezni a politikai és kulturális életben.

A tankönyvek szigorú kronologikus sorrendben tárgyalják a fontosabb történelmi korokat. A periodizálás tükrözi az egyes országok történelmi eseményeinek sajátosságát éppúgy, mint az összeurópai eseményeket. Minden korról külön fejezet foglalkozik. A fontosabb korok a következők:

- őskor;
- az első államok kora (Kijevi Rusz, Lengyel Királyság, Litván Királyság - sic!) / a középkor eleje és közepe;
- a lengyel-litván közös állam kora / a középkor második fele és az újkor eleje;
- a lengyel-litván közös állam felbomlása és területeinek az Orosz és az Osztrák Birodalomhoz csatolása, újkori nemzetépítés / a történelmi 19. század (a francia forradalomtól az első világháborúig);
- a háború és a forradalom (1911-1921); - a két világháború közötti korszak;
- a második világháború;
- a háború utáni kommunista éra;
- a bársonyos forradalmak és a kiválás a kommunista blokkból;
- a kommunizmus utáni fejlődés.

Az egész projekt műhelyfoglalkozások során született. A találkozások alkalmával, melyeket átlagban évente kétszer rendeztek meg, a szerzők, a kiadók és a projekt szakértői alaposan ki tudták dolgozni az alapötletet, és megbeszélni a már megírt fejezeteket. E vitáknak nem az volt a céljuk, hogy egységesítsék a vitatott témákról alkotott nemzeti értelmezéseket, hanem hogy mindenki számára elfogadható formába öntsék a különböző nézőpontokat.

Az eredeti szövegek országonként mintegy 600 gépelt oldalt tesznek ki. A négy kötet egészét mind a négy nyelven és angolul is ki szeretnék adni. A tankönyvet a térségről készített történelmi atlasz, valamint történelmi dokumentumgyűjtemény fogja kiegészíteni, mely utóbbi a nemzeti múlt főbb tényeit és történéseit mutatja be.

Az eredeti szövegek mellett a litván és az ukrán szerzők készítettek egy részletesebb változatot is, melyet hazájukban külön is ki fognak adni. Az Ukrán Nemzeti Közoktatási Minisztérium komoly érdeklődést mutatott a projekt e része iránt, és talált módot arra, hogy az ukrán tankönyv bővített változatának kiadási költségeit fedezze. A tankönyv két kötetét 1996-1997-ben kiadták, és engedélyezték iskolai használatát segéd-, illetve kiegészítő anyagnaként.

Ahogy a projekt a befejezéséhez közeledik, reálisan értékelhetővé válnak erős oldalai és gyenge pontjai. Elsőként az előnyeire szeretnék utalni. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a projekt hozzájárult egy újfajta nemzeti történetírás modelljének bevezetéséhez, és így segített elkerülni néhány megrögzött intellektuális klisé, mely akadályozta a négy nép kölcsönös megértését. Az első a nemzeti hagyomány eltorzítása, mely a történelmet idegen behatoló és megszállók történelmi igazságtalanságainak hosszú soraként szemléli. A történelem ezen felfogása a „nekünk van igazunk, ti tévedtek alapon nyugszik. A másik felfogás arra csábít, hogy a nemzeti történelmi fejlődést egyedülállónak, minden előzmény nélkülinek tekintjük. Az igazság az, hogy mindkét megközelítés élt az egykori Szovjetunióban, így aztán nem csoda, hogy még mindig felfedezhetők a posztkommunista történetírásban. A harmadik intellektuális bűnnek viszont semmi köze a szovjet örökséghez. Ez inkább a kelet-európai értelmiségiek azon hajlamát tükrözi, mely a nemzetet etnikai alapon tekinti, tehát azonos

leszármazásúak közösségeként, akik azonos nyelvet beszélnek, és azonosak a szokásaik. E felfogás számára a nemzeti történelmekben nincs helye a nemzeti kisebbségeknek, melyek nyilvánvalóan nem ugyanolyan származásúak, mint a népesség nagy része. Ők így csak terhet jelentenek, melyet figyelmen kívül lehet hagyni.

Az ilyen alapon írt legrosszabb történelem gyűlölködő, önmagába zárkózó, és nemzeti szempontjaiban kirekesztő. Megfordítva: a legjobb történelem kritikus, összehasonlító és soknemzeti. A szerzők és a kiadók mindent megtettek azért, hogy elkerüljék az első megközelítést, és minél közelebb kerüljenek a második alternatívához. Véleményem szerint ennek az intellektuális törekvésnek ez a legnagyobb sikere.

Most pedig az akadályokról és a hiányosságokról szeretnék szólni. Ezek közül néhány a törekvés tudományos jellegéhez kapcsolható. A legtöbb szerzőnek nem volt tankönyvírói vagy középiskolai, egyetemi történelemoktatói tapasztalata. Ők kizárólag tudósok, akik ritkán érezték szükségét szűk tudományos területük népszerűsítésének. Ezért meg kellett találniuk saját hangjukat, hogy szövegük ne legyen unalmas, és elkerüljék a szakzsargont. Meg kellett tanulniuk egyszerűen, kifejezően és meggyőzően fogalmazni. Tudósokból hirtelen írókká és tanárokká kellett válniuk.

A legnehezebb feladatot a különböző nemzetiségi interpretációk összhangba hozása jelentette. A négy ország történelme szorosan összekapcsolódik a politikai rendszerek, valamint a kulturális és vallási folyamatok, melyek ebben a térségben jelentkeztek, gyakran átlépték a négy nép etnikai határait. Ezért néhány esemény és évszám nem csupán egy nemzet történelméhez csatolható. Gyakori probléma, hogy mindegyik nemzeti történetírás megpróbálja saját nemzetéhez kötni az eseményeket. Melyik volt az a nyelv, amely a középkori Litván Királyságban (sic!) hivatalos rangot kapott? A litvánok óslávnak nevezték, miközben a fehéroroszkok és ukránok inkább óbelorusznak, illetve óukránnak tartják.

Az igazság az, hogy még a 17. században, a Dnyeper völgyének kiterjedt térségében élő lakosságról sem lehet megállapítani, milyen nemzeti identitású volt. Az egymástól távoli csoportokban élő lakosság meglehetősen különböző nyelvet használt, de a legeltérőbb beszédmódokat számos átmeneti dialektus hidalta át, és nyelvészeti szempontból nem volt éles határ közöttük. Különösen igaz ez azokra a népcsoportokra, amelyeket ma ukránoknak és fehéroroszkoknak hívunk. Csak fokozatosan, a különböző kulturális központok vonzásának hatására jelentek meg a külön nyelvek. E rövid utalások azt mutatják, hogy a nemzeti identitás fejlődésében nem demográfiai vagy nyelvészeti folyamatosságról van szó - ahogy azt a nemzeti történetírás állítja-, hanem nemzeti mítoszok elfogadásáról, melyeket többé-kevésbé tudatosan manipuláltak.

A legnagyobb problémák akkor jelentkeznek, amikor ezek a mítoszok a politikatörténet területén bukkannak fel. E négy nép múltbeli közös léte egyáltalán nem volt békés. A lengyel történészek felfogása szerint a lengyel-litván közös állam példát adott vallási toleranciából és demokratikus elvekből - miközben a fehérorosz és az ukrán történeti feljegyzések egészen másról tanúskodnak. Ugyanez igaz a 19-20. századi nemzeti viszonyokra, különösen a lengyel-ukrán, lengyel-fehérorosz és lengyel-litván kapcsolatok drámai jellegére a háborúk közötti és alatti időkben. Röviden tehát: hogyan lehet összeegyeztetni az áldozat és az elkövető szempontját? A legtöbb ukrán számára a 17. század derekán kirobbanó lengyelelles kozák felkelés vezetője, Bohdan Hmelnyickij nemzeti hős, aki felszabadította őket az elnyomó lengyel iga alól. A lengyel és zsidó nemzeti emlékezés azonban felelőssé teszi őt lengyel nemesek és a zsidó lakosság véres lemészárlásáért. És fordítva: a modern, két háború közötti lengyel állam egyik alapítóját, Józef Pitsudski marsallt meglehetősen negatívan értékeli a hagyományos fehérorosz, litván és ukrán történetírás. Tervei közt szerepelt, hogy felélessze a lengyel-fehérorosz-litván-ukrán föderációt, az egykori Rzeczpospolita mintájára. Óriási, etnikailag nem lengyel területek bekebelezését jelentette a

terv, így hozzájárult a fehéroroszk, litvánok és ukránok nemzeti sérelmeihez a két háború közötti időkben.

A hagyományos nemzeti történetírások gyakran nem veszik figyelembe, hogy az elkövetők sok esetben maguk is áldozatok, mártírok Egyértelmű, hogy a nemzeti mítoszok és sztereotípiák kritikusai számára a nemzeti nézőpontok összeegyeztetése volt az egyik legnehezebb feladat. Az ilyenfajta kérdések megvitatása vette igénybe a legtöbb időt a szerzők és kiadók találkozásai alkalmával. Meglepő, hogy nem volt komoly nézeteltérés a lengyel, a litván és az ukrán történészek között. A legtöbb vita a fehérorosz és a litván szerzők között folyt.

A közös erőfeszítésnek, az intellektuális tisztességnek és a jó szándéknak köszönhetően a projekt résztvevőinek sikerült megoldaniuk a legtöbb problémát. Külön dicséret illeti a lublini intézet munkatársait, akik a viták során igen toleráns légkört teremtettek. A legfőbb problémát azonban nem a nemzeti történetírások összhangba hozása jelenti. Ahhoz, hogy mind a négy ország olvasói számára egyformán meggyőzőek legyenek a szövegek, nem elég csupán azt mondani, hogy mindnyájan bűnösök voltunk, és mindnyájan szenvedtünk. A legnagyobb kihívást annak bemutatása jelentette, hogy ez a négy ország-politikai és kulturális hagyományai folytán - milyen különböző történelmi régiókhoz tartozik.

A valódi ellentmondás abból a tényből származik, hogy ezek az országok az elmúlt években különböző irányokba távolodtak egymástól. Lengyelország, a legsikeresebb, Nyugat felé orientálódik, Litvánia a többi balti országgal együtt próbálja megtalálni az útját, Fehéroroszországra pedig megint a tekintélyelvűség árnyéka vetül. Úgy látszik, egyedül Ukrajna nem döntötte még el, melyik irányba induljon. Így a közös politikai és kulturális hagyományokból kevés maradt meg.

Nem merek minden szerző nevében beszélni, és elmondani, miként próbálják ők az elméleti séma és a valós élet közötti ellentmondást feloldani. Inkább a saját megoldásomat vázolnám. A jelenlegi Ukrajna képe távol áll a nyugati modelltől, és nehezen lehetne bizonyítani az eredeti feltevést, miszerint életképes és megbízható demokratikus hagyományok élnek az ukrán politikai életben. Ha az egykori lengyel-litván közös állam négy utódállamát vizsgáljuk, akkor Fehéroroszország helyzete még gyászosabb - azonban ez nem adhat okot az ukrán államügyek feletti örömré.

Van azonban az ukrán közéletben valami, amit nyugati mérce szerint is nagyra becsülhetünk: az ukrán társadalom magas fokú politikai stabilitása. Sokan jósolták és számítottak arra, hogy Ukrajnában etnikai és szociális felfordulás lesz úrrá az ősi faji ellenségeskedés, a gazdasági helyzet rosszabbodása és a nagy politikai és regionális különbségek miatt, ám ez nem következett be, és reméljük, nem is fog. A regionális különbségek Ukrajnában is nagyjából azt az elvet követik, mint a másik három országban: minél nyugatabbra fekszik egy terület, annál stabilabb politikailag. És fordítva: minél közelebb van egy térség a 19. századi Orosz Birodalom, illetve a 20. századi Szovjetunió szívéhez, annál nagyobb gondot okoz a régi politikai és gazdasági rendszertől való elszakadás. Így Európa politikai és kulturális övezeteinek egykori megkülönböztetése máig érvényes, az új körülmények között is.

Amikor ennek a térségnek a sorsáról beszélünk, teljesen egyértelmű: Ukrajna és a környező országok politikai függetlenségének kérdésében többről van szó, mint csupán saját jövőjükről. A nyugati kultúrával foglalkozó történészek felhívták figyelmünket arra, hogy egykor az európai civilizáció sorsa a Kr. e. 5. századi perzsa-görög háború kimenetelétől függött. Ha a perzsák nyertek volna, a görög polisz Perzsia egyik alkirályságává válik. Mi történt volna a görög művészettel, drámaírással, filozófiával és mindenekelőtt az önkormányzás eszméjével? Mennyire mássá vált volna a nyugati kultúra! Ez a példa azt mutatja, milyen nagy hatása lehet egy látszólag helyi konfliktusnak hosszú távon. A 20. század világméretű politikai eseményeit, így a második világháborút vagy a kommunista

rendszer felemelkedését, illetve bukását az is meghatározta, mi irányítja a Németország és Oroszország közötti országokat. Fehéroroszország, Litvánia, Lengyelország és Ukrajna földrajzi fekvésükből adódóan az európai sakktabla fontos figurái. Amennyiben politikailag életképesek, akkor elősegíthetik Oroszország és a keletebbre fekvő országok demokratikus átalakulását. Ha viszont elvesztik a játszmát, akkor megint kiújulhat Kelet és Nyugat ősi ellentéte.

Nagyon fontos, hogy ezen országok lakói tudatában legyenek küldetésüknek, mert semmi sem tudja erejüket jobban fokozni, mint a felelősségtudatuk. Pontosan ezt tűzték ki célul a tankönyvek szerzői. Hogy ez mennyire sikerült nekik, azt majd az olvasók döntenek el.

Angolból fordította: Kiss Antalné